

УДК 340.12

Desiatnyk V.

THE PROBLEM OF DIALECTICAL LOGIC

В.О. Десятник

*кандидат юридичних наук, доцент, професор
кафедри цивільного та трудового права, адвокат
Київський університет права
Національної академії наук України*

ПРОБЛЕМА ДІАЛЕКТИЧНОЇ ЛОГІКИ

*«Й сумно, й повчально спостерігати, як
гегелівську «Логіку» рекомендують в якості
основи наукової методології – не просто заста-
рїлу, але й таку, що є типовим зразком донауко-
вого й навіть дологічного мислення».*

К. Поппер.

Постановка проблеми. Пробно висунута мною фундаментальна логіко-методологічна концепція критично-правового мислення¹ ґрунтується на одному із сучасних впливових напрямків західної філософії науки «критичний розум». Ця філософія науки аргументовано стверджує про неможливість діалектики як логічної теорії, що вважає суперечності плідними. Згідно однієї із засад цієї філософії науки теоретична система досвіду повинна бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ. Засновником філософії науки «критичний розум» є Карл Поппер (1902-1994), австро-англійський філософ, один із найвидатніших філософів ХХ ст., логік, методолог, автор всесвітньовідомих праць: «Відкрите суспільство та його вороги» [1], «Злиденність історизму», «Логіка наукового дослідження», «Припущення та спростування», «Об'єктивне знання» та численних інших творів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософи В.М. Садовський, В.А. Смірнов, А.І. Бродський та інші поділяють погляди філософії науки «кри-

---

¹ Див. мою концептуальну статтю «Критично-правове мислення» // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 3.

тичний розум» щодо діалектичної логіки. Натомість сучасна українська юридична наука, в особі акад. Костицького М.В., акад. Рабіновича П.М., Козловського А.А., Шевчука Р.М. та численних інших правознавців, діалектичну логіку права вважає можливою, а суперечності розглядає як діалектичну єдність.

Метою цього дослідження є спроба розуміння, пояснення позицій філософії науки «критичний розум» щодо проблеми діалектичної логіки. Ці позиції разом із антиіндуктивізмом, критерієм розмежування науки та ненауки, гіпотетичністю наукового знання його об'єктивністю та зростанням, науковим методом тощо¹ є засадами філософії науки «критичний розум», а отже, й пробно висунутої мною методологічної концепції критично-правового мислення.

Основні результати дослідження.

1. Антираціоналізм Канта та діалектика Гегеля. Стаття К. Поппера «Що таке діалектика?» (1940 р.) належить до класичних філософських творів ХХ ст. [2, с. 67, 79-80]². У першому розділі «Діалектика, якщо її роз'яснити» цієї статті К. Поппер намагався окреслити ідею діалектики в тому її розумінні, в якому вона піддається розумінню, й його метою було уникнути несправедливого ставлення до її переваг. Діалектика була представлена ним як якийсь спосіб опису подій – всього лише один з можливих способів, не суттєво важливий, але іноді цілком придатний. В другому розділі «Діалектика Гегеля» цієї ж статті, для того щоб гегелівська діалектика стала зрозумілою К. Поппер нагадує про одну главу з історії філософії, яка, на його погляд, не додає філософії особливої честі. Важливим моментом у філософії нового часу є боротьба між раціоналізмом (головним чином, континентальним), з одного боку, та емпіризмом (в основному британським) – з іншого. [3, с. 324; 4, с. 13]. Раціоналізм та емпіризм, як зауважує Б. Рассел, існували поруч ще з часів зародження грецької цивілізації, й щоразу, коли здавалося, що один із цих напрямків стає абсолютно домінуючим, це призводило через реакцію у відповідь до нового спалаху протилежного [5, с. 235].

Спів між раціоналістами та емпіристами всебічно обмірковувався Кантом. В «Критиці чистого розуму» він стверджував, що область нашого знання обмежена сферою можливого досвіду та що спекулятивне міркування за межами цієї сфери – спроба побудувати метафізичну систему, виходячи з чистого розуму – не має ніякого виправдання. Ця критика чистого розуму була сприйнята як шалений удар по надіях майже всіх континентальних філософів; та все ж німецькі філософи прийшли в себе й, аж ніяк не переконані

¹ Опис цих методологічних засад див. в моїх статтях, опублікованих в Часописі Київського університету права. – 2014. – № 4; 2015. – № 1-4).

² Стаття К. Поппера «Що таке діалектика?», як й деякі інші його твори, перш за все «Відкрите суспільство та його вороги», «Злиденність історизму», були спрямовані не стільки західному читачеві, скільки людям, які живуть в тоталітарних режимах, зокрема, в радянській системі. Місце цієї статті – спецховище, й лише окремі «добре перевірені та ідейно підготовлені» філософи-ідеологи могли з нею познайомитися з тим, щоб в черговій пропагандистській брошурі «провчити неграмотного буржуазного ревізійніста». – див. докладніше С. 79-80 цитованого твору Садовського В.Н. – В.Д.

кантівським відкиданням метафізики, почали будувати нові метафізичні системи, засновані на «інтелектуальній інтуїції», яку, К.Поппер, проаналізувавши у всесвітньовідомому творі «Відкрите суспільство та його вороги» (1945 р.), не визнає ані методом науки, ані філософії [1, глава 11, ч. 2]. Школа, що розвинулася, названа школою німецького ідеалізму, мала своєї кульмінацією Гегеля [3, с. 324-325]. К.Поппер у цитованому творі обговорює дві сторони гегелівської філософії – ідеалізм та діалектику. В обох випадках Гегель перебував під впливом деяких ідей Канта, але спробував піти далі. Гегель також ставив собі епістемологічне питання: «Чому наша свідомість може досягати світ?» Й разом з іншими ідеалістами він відповідав: «Тому що світ подібний нашій свідомості». Але його теорія була більш радикальною, ніж кантова. Він не говорив, як Кант: «Тому що свідомість систематизує або організовує світ», а говорив, що «свідомість є світ» або ще: «розумне є дійсно; дійсність та розум тотожні». Це й називається гегелівською «філософією тотожності розуму та дійсності». Гегелівська філософія тотожності – «розумне дійсно й дійсне розумно, значить, розум та дійсність тотожні» – була, безсумнівно, спробою відновити раціоналізм на новій підставі. Вона дозволяла філософу будувати якусь теорію світу виходячи з чистого розуму та стверджувати, що це і є справжня теорія дійсного світу. Тим самим допускалося саме те, що вважав неможливим Кант. Гегель, отже, повинен був спробувати спростувати Кантові доводи, спрямовані проти метафізики. Він зробив це за допомогою своєї діалектики [3, с. 326].

У розділі першому «Критики чистого розуму» Кант обґрунтував свою позицію так. Намагаючись побудувати теоретичну систему на підставі чистого розуму – наприклад, доводячи, що наш світ нескінченний (ідея, явно виходить за межі можливого досвіду), ми можемо досягти своєї мети. Однак ми виявимо, до свого жаху, що за допомогою рівноцінних аргументів завжди можна довести й прямо протилежне. Іншими словами, висуваючи метафізичний тезу, ми завжди можемо сформулювати й захистити її повну антитезу. Причому обидва ці аргументи будуть мати приблизно рівну силу й переконливість – обидва вони будуть здаватися в рівній або майже рівною мірою розумними. Ось чому, говорив Кант, розум приречений сперечатися сам із собою й сам собі суперечити, якщо він виходить за межі можливого досвіду. (Смірнов В.А. відзначає, що в звичайній логіці прийняття суперечливого твердження руйнує всю систему [6, с. 148-151]). Як же Гегель подолав Кантове спростування раціоналізму, – ставить питання К.Поппер й відповідає, – дуже просто – він запропонував не звертати уваги на суперечності. Вони просто-таки неминучі в розвитку мислення й розуму. Вони тільки показують недостатність й незадовільність теорії, яка не враховує того факту, що мислення, тобто розум, а разом з ним (згідно філософії тотожності) й дійсність, не є щось раз й назавжди усталене, але перебуває в розвитку, що ми живемо в еволюційному світі. Гегель стверджує, що Кант спростував метафізику, але не раціоналізм. Бо те, що Гегель називає «метафізикою» – на протигагу «діалектиці», – є просто така раціоналістична система, яка не бере до уваги еволюцію, рух, розвиток, тобто намагається представити дійсність стабільною, нерухомою й вільною від суперечностей. Гегель в своїй філософії тотожності приходить до висновку, що,

оскільки розвивається розум, повинен розвиватися й світ, та оскільки розвиток мислення або розуму є діалектичним, то й світ повинен розвиватися згідно діалектичним тріадам [3, с. 327]. Сучасна вітчизняна юридична наука, залишаючи поза увагою суттєві відмінності між позиціями Канта та Гегеля щодо діалектичного мислення, вважає, що юристи можуть та повинні застосовувати діалектику як методологію в баченні класичної німецької філософії, насамперед, Канта та Гегеля [7, с. 5].

2. Основні елементи гегелівської діалектики. В гегелівській діалектиці К.Поппер знаходить наступні три елементи:

2.1. Діалектична опозиція антираціоналізму Канта, тобто спроба обійти Кантове спростування «догматизму» – в розумінні Канта – метафізики. Це спростування, як вважає Гегель, має силу тільки для систем, які є метафізичними в більш вузькому, власне гегелівському сенсі, але не для діалектичного раціоналізму, який бере до уваги розвиток розуму й тому не боїться суперечностей. Ухиляючись таким чином від Кантової критики, Гегель стає на вкрай небезпечний шлях, оскільки доводить приблизно наступне: «Кант спростував раціоналізм, заявивши, що той неодмінно призводить до суперечностей. Допустимо. Однак ясно, що цей аргумент черпає свою силу з закону суперечностей: він спростовує тільки системи, що визнають цей закон, тобто намагаються позбутися суперечностей. Цей аргумент не є загрозою для системи на зразок моєї, яка готова примиритися з суперечностями, тобто для діалектичної системи». Очевидно, що така позиція закладає фундамент для надзвичайно небезпечного різновиду догматизму – для догматизму, якому вже не потрібно боятися критики. Адже будь-яка критика на адресу будь-якої теорії повинна ґрунтуватися на методі виявлення суперечностей – в рамках самої теорії або між теорією та фактами, як К.Поппер детальніше показав в першому розділі цитованої статті (Сучасна вітчизняна юридична наука, кваліфікуючи «природне» й «легістське» праворозуміння як діалектичну єдність протилежностей, вважає неминучим співіснування суперечностей між природно-правовим та позитивно-правовим розумінням права [8, с.66,70]). Тому, продовжує К.Поппер, гегелівський метод робить систему Гегеля невразливою для будь-якої критики й нападок й, таким чином, є догматичним; К.Поппер назвав цей метод залізобетонним догматизмом й відзначив, що подібний же залізобетонний догматизм допомагає встояти будівлям й інших догматичних систем [3, с.327]. Гегель вважає, що наше завдання полягає не в тому, щоб шукати суперечності з метою їх усунення, бо він вважає, що суперечності так само хороші, як й (або навіть ще краще, ніж) несуперечливі теоретичні системи: вони забезпечують механізм, за допомогою якого Дух рухає себе вперед. Таким чином, раціональна критика, так само як й людська творчість [9, с. 77] не відіграє ніякої ролі в гегелівському автоматизмі [10, с. 126-127]).

2.2. Небезпечне залучення діалектики до складу логіки. Опис розвитку розуму в термінах діалектики – дуже правдоподібний елемент гегелівської філософії. Це стає ясно, пояснює К.Поппер, якщо згадати, що Гегель вживає слово «розум» не тільки в суб'єктивному сенсі – для позначення певної розумової здібності, – але й в об'єктивному сенсі – для позначення всіх видів тео-

рій, думок, ідей тощо. Стверджуючи, що філософія є найвищим виразом діяльності розуму, й говорячи про розвиток розуму, Гегель має на увазі головним чином розвиток філософського мислення. Дійсно, навряд чи діалектична триада може знайти краще застосування, ніж при дослідженні розвитку філософських теорій. Щоб усвідомити пов'язану з цим успіхом Гегеля небезпеку, К.Поппер знову нагадує, що за часів Гегеля – й навіть набагато пізніше – логіка зазвичай визначалася як теорія розумної чи розумової діяльності; відповідно, фундаментальні закони логіки зазвичай називалися «законами мислення». (Натомість сучасна українська юридична наука й досі вважає, що категорії є універсальними формами мислення та узагальнення дійсності [7, с. 6]; категорії діалектики є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду, та мають слугувати теоретичним фундаментом й понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі й дослідника-правознавця [11, с. 30]). Звідси цілком зрозуміло, продовжує К.Поппер, чому Гегель, що бачив в діалектиці істинний опис дійсного процесу міркування та мислення, вважав своїм обов'язком змінити логіку, з тим щоб зробити діалектику важливою частиною логічної теорії. Для цього йому необхідно було відкинути «закон несуперечності», який слугував серйозною перешкодою для діалектики. Тут корінь тієї точки зору, згідно з якою діалектика «фундаментальна», тобто може конкурувати з логікою, є вдосконаленою логікою. (А.Бродський також вважає, що ніякої нової логіки Гегель не створив, а лише звільнив свою метафізику від всіх логічних законів й, перш за все, від закону несуперечності [12, с. 1]). К.Поппер вкотре повторює, що будь-який різновид логічного міркування – будь-то до чи після Гегеля, в науці, математиці або ж в будь-якій справді раціональній філософії – завжди ґрунтується на законі усунення суперечностей. Гегель, однак, пише: «Надзвичайно важливо усвідомити собі, як слід розуміти й пізнавати діалектичне. Воно є взагалі принципом будь-якого руху, всякого життя та будь-якої діяльності в сфері дійсності. Діалектичне є також душа кожного істинно наукового пізнання» [13, с. 205]. На діалектиці ґрунтується не наукове міркування як таке – більш-менш успішно описати в термінах діалектичного методу можна лише історію та розвиток наукових теорій. Як детально показано в першому розділі цитованої статті, цей факт не виправдовує характеристики діалектики як «фундаментальної», оскільки він піддається поясненню й в рамках формальної логіки, в термінах методу проб та помилок [3, с. 328].

Критичному «діалектичному» методу розв'язання суперечностей в рамках формальної логіки К.Поппер присвятив знамениту працю «Логіка наукового дослідження» (1934 р.) [14, с. 34, примітка 3]. Діалектичний розвиток мислення методом проб та усунення помилок К.Поппер чітко виклав в класичній статті «Логіка соціальних наук» (1961 р.) [15, с. 89-90], а також в фундаментальній праці «Об'єктивне знання» (1972 р.) [10, с. 23-26]. Цей метод поширив на сферу правознавства, зокрема в Німеччині, знаний в Європі фахівець з філософії права Р. Циппеліус [16, с. 5, 7, 84-91]. Д.Міллер, провідний представник філософії науки «критичний розум» у Великобританії, відзначає, що «філософія припущень та спростувань, як її стали називати, робить зайвою

всю теорію індукції з усіма її темними місцями й суперечностями» [17, с. 2]. На думку Садовського В.Н. встановлення К.Поппером зв'язку діалектики й методу проб та помилок є важливим тлумаченням реального сенсу діалектики [2, с. 77]¹.

Головна небезпека ототожнення діалектики та логіки полягає в тому, попереджає К.Поппер, що воно вчить людей догматичній поведінці під час дискусії; діалектики, маючи логічні труднощі, повідомляють своїм опонентам, що їх критика помилкова, оскільки ґрунтується на звичайній логіці, а не на діалектиці, й що варто їм лише звернутися до діалектики, як вони зрозуміють, що помічені ними в деяких доводах діалектиків суперечності цілком законні (а саме, законні з діалектичної точки зору) [3, с. 328-329].

2.3. Застосування діалектики до «світу в цілому». Третій елемент гегелівської діалектики ґрунтується на філософії тотожності. Якщо розум та дійсність тотожні й розум розвивається діалектично (як це добре видно на прикладі розвитку філософського мислення), то й дійсність повинна розвиватися діалектично. Світ повинен підкорятися законам діалектичної логіки. Отже, ми повинні знаходити в світі суперечності, які допускаються діалектичної логікою. Саме той факт, що світ сповнений протиріч, ще раз роз'яснює нам, що закон несуперечності повинен бути відкинтий за непридатністю. Адже цей закон говорить, що ніяке внутрішньо суперечливе висловлювання, ні одна пара суперечливих висловлювань не можуть бути істинними, тобто не можуть відповідати фактам. Іншими словами, цей закон передбачає, що суперечність ніколи не зустрічається в природі, тобто в світі фактів, й що факти ніяк не можуть суперечити один одному. На підставі філософії тотожності розуму та дійсності стверджується, що оскільки ідеї суперечать одна одній, також й факти можуть суперечити один одному, й що факти, як й ідеї, розвиваються завдяки суперечностям, – й тому від закону усунення суперечностей необхідно відмовитися [3, с. 329].

К.Поппер вважає, що гегелівська філософія й особливо філософія тотожності, є найгіршою з усіх абсурдних та неймовірних філософських теорій. Ми ясно зрозуміємо це, каже К.Поппер, варто нам тільки розглянути будь-якої аналогічний аргумент, скажімо: «чому це дзеркало може відображати моє обличчя?» – «Тому, що воно схоже на моє обличчя». Хоча повна непридатність такого роду аргументу очевидна, його всі повторюють й повторюють [3, с. 330]. Й сумно, й повчально спостерігати, підсумовує К.Поппер, як гегелівську «Логіку» рекомендують в якості основи наукової методології – не просто застарілу, але й таку, що представляє собою типовий зразок донаукового й навіть дологічного мислення. [3, с. 335].

Натомість сучасна українська юридична наука до сьогодні: (1) пояснює, що в «Науці логіки» Гегель відтворює рух думки актами розв'язання суперечностей парних категорій, як універсальних форм мислення та узагальнення реального світу [7, с. 5]; (2) стверджує, що найбільший розвиток діалектика

¹ Більш детальний опис теорії методу проб та усунення помилок – завдання іншого окремого дослідження. – В.Д.

отримала у філософській системі Гегеля, за яким діалектика розуміється як метод віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях; цим його творчим доробком ми користуємося й сьогодні [18, с. 5]; (3) описує логіку, яка у взаємодії з правом, стаючи юридичною логікою, формує право, реалізує його й в цілому є логікою розвитку права, діалектичною логікою права, проявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання й, отже загального розвитку права [19, с. 271]. Отже, слідуючи за діалектичною логікою Гегеля, українська юридична наука, водночас справедливо наголошує, що без формальної логіки юриспруденція зазнає краху [20, с. 13].

Висновки. В цій статті викладена переконлива критика К.Поппером та іншими дослідниками гегелівських ідей діалектичної логіки, що відмовляється від закону несуперечностей формальної логіки. Це означає, що: (1) можуть бути істинними суперечливі висловлювання; (2) за дуже простих передумов із суперечності можна вивести довільне висловлювання; (3) згідно формальної логіки прийняття суперечливого висловлювання руйнує всю теоретичну систему.

Така критика діалектичної логіки Гегеля в рамках фундаментальної методологічної концепції критично-правового мислення, запропонованої автором цієї статті, може бути перспективною для подальших поглиблених досліджень з метою переосмислення її адекватності як методології сучасної української юридичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Karl R. Popper*. The Open Society And Its Enemies. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.andrew.cmu.edu/user/jksadegh/A%20Good%20Atheist%20Secularist%20Skeptical%20Book%20Collection/Popper%20-%20The%20Open%20Society%20and%20its%20Enemies.pdf>
2. *Садовский В.Н.* Что такое диалектика? // Карл Поппер и Россия. – М. : Эдиториал УРСС, 2002.
3. *Karl R. Popper*. Conjectures and refutations. The Growth of Scientific Knowledge. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.rosenfels.org/Popper.pdf>
4. *Karl R. Popper*. What is dialectic? [Electronic resource]. – Access mode: http://www.vordenker.de/ggphilosophy/popper_what-is-dialectic.pdf
5. *Рассел Бертран.* Философский словарь разума, материи и морали / Пер. с англ. – К. : Port-Royal, 1996.
6. К. Поппер прав: диалектическая логика невозможна // Вопросы философии. – 1995. – № 1.
7. *Костицький М.В.* Про діалектику як методологію юридичної науки // Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – № 1.
8. *Рабінович П.* Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування // Право України. – 2009. – № 3.
9. *Лакатос И.* Доказательства и опровержения. – М. : Наука, 1967.
10. *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный подход. Пер. с англ. Д.Г. Лахути. / Отв. ред. В.Н.Садовский. – М. : Эдиториал УРСС, 2002.
11. *Шевчук Р.М.* Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти // Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – № 2.

12. *Бродський А.И.* Тайна диалектической логики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anthropology.ru/ru/text/brodskiy-ai/tayna-dialekticheskoy-logiki>

13. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. – М., «Мысль», 1974.

14. *Karl Popper.* The Logic of Scientific Discovery. [Electronic resource]. – Access mode: <http://strangebeautiful.com/other-texts/popper-logic-scientific-discovery.pdf>

15. *Karl R. Popper.* The logic of the social sciences. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.autodidactproject.org/other/positivismusstreit/popper_logic_social_sci.pdf

16. *Циппеліус Р.* Розвиток права шляхом «проб та помилок» // Циппеліус Р. Справедливість // Циппеліус Р. Філософія права: [підручник]: пер. з нім. – К. : Тандем, 2000.

17. *David Miller.* Objective Knowledge. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/philosophy/people/miller/foreword2009.pdf>

18. *Костицький М.В.* Деякі питання методології юридичної науки // Науковий вісник НАВС. – 2013. – № 1.

19. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці : Рута, 1999.

20. *Костицький М.В.* Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві) // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 1.

Десятник В.О. Проблема діалектичної логіки

У цій статті описана аргументована критика діалектичної логіки, яка відкидає закон несуперечностей формальної логіки, що означає: (1) можуть бути істинними суперечливі висловлювання; (2) за простих передумов із суперечності можна вивести довільне висловлювання; (3) визнання суперечливого висловлювання руйнує всю теоретичну систему.

Ключові слова: діалектична логіка, закон несуперечностей, формальна логіка, критика, суперечності.

Десятник В.А. Проблема диалектической логики

В этой статье описана аргументированная критика диалектической логики, которая отвергает закон непротиворечивости формальной логики, что означает: (1) могут быть истинными противоречивые высказывания; (2) за простых предпосылок с противоречия можно вывести произвольное высказывание; (3) признаки противоречивого высказывания разрушает всю теоретическую систему.

Ключевые слова: диалектическая логика, закон непротиворечивости, формальная логика, критика, противоречия.

Desiatnyk V. The Problem of Dialectical Logic

This article describes reasoned criticism of dialectical logic that rejects the law of the consistency of formal logic, which means: (1) contradictory statements can be true; (2) an arbitrary expression can be derived from a contradiction in case of simple prerequisites; (3) the recognition of a contradictory statement destroys the entire theoretical system.

Keywords: dialectical logic, law of consistency, formal logic, criticism, controversy.

Стаття надійшла до редакції 07.01.2016.